

Saad József

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA CENTENÁRIUMA

„Január hó 23-án délután 3 1/2 órakor az Országos Magyar Tisztviselő-Egylet Esterházy-utcai palotájának egyik termében körülbelül 80–100 tagból álló előkelő társaság gyűlt össze a célból, hogy a társadalomtudományok művelésére új tudományos társaságot teremtsen. A társaság, mely nyomban meg is alakult, hivatva lesz arra, hogy a jövőben szélesebb alapokon folytassa a működést ugyanazon célok érdekében, a melyeket egy évvel ezelőtt a »Huszadik Század« tűzött maga elé. E működést remélhetőleg siker fogja koronázni.”¹

A szociológia magyarországi történetét kutatók körében a kezdeteket illetően nem alakult ki szakmai egyezség. Abban viszont a szociológusok szakmai közössége nagy valószínűséggel egyetért, hogy a mai, professzionális és intézményesült – egyetemen oktatót és legújabbban az akadémia tudományági besorolásában is önálló diszciplínaként feltüntetett – szociológia történetének kezdete évszámokhoz, sőt pontos dátumhoz köthető. S ezekben az években ünnepelheti centenáriumát. A múlt év januárjában múlt száz éve annak, hogy megjelent a *Huszadik Század*, az első olyan folyóirat, amelynek létrehozói kifejezetten a szociológiára hagyatkozva foglalmazták meg társadalomreformer törekvéseiket. S ehhez a korabeli szociológia nagy öregétől, Herbert Spencertől kértek és kaptak – a folyóirat első számában közölt – bátorítást. S az idén, január 23-án volt száz éve annak, hogy – mint arról a Huszadik Század fent idézett közleménye beszámol – megalakult a Társadalomtudományi Társaság, a mai *Magyar Szociológiai Társaság* elődje.

Az egyetemek világában a szociológia ekkortájt még ismeretlen, járulékos vagy perifériális helyzetű diszciplína volt. Külön tanszéken csak Amerikában és Franciaországban tanították. A magyar felsőoktatásban leginkább joghallgatóként, jogakadémistaként ismerkedhettek meg vele a hallgatók.

A Huszadik Század szerkesztői: Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár és Somló Bódog is huszoneves ifjú jogászok, jogtudósok voltak. Egyetemistaként valamennyien a jog- és államelmélet, illetve a politikatudomány újabb, hol jogbölcseletinek, hol szociológusnak nevezett irányzata vonzáskörébe kerültek. Ez a nyolcvanas és kilencve-

¹ Társadalomtudományi Társaság. *Huszadik Század*, 1901. 2. é. I. k. 151. o.

nes években az uralkodó *jogdogmatikai* (tételes jogi) és a helyes jog eszményét és eszméjét értelmező *természetjogi-észjogi* iskolával, a néplélek és az ösztön történeti változatait kutató *jogtörténeti iskolával*, illetve a kameralista hagyományokat folytató *közigazgatástannal* (politikával) szemben, illetve ezek mellett olyan irányzat volt, amely a jogi normák, elvek és intézmények *fejlődésének tudományos* törvényeit kutatta. Új iskola, amelyben a társadalom *univerzális természeti törvényeire* hagyatkozó fejlődéskoncepciók formálódtak. S amelynek, éppen ezért, nemcsak hallgatói, hívei is lettek az előadótermekben, a millennium körüli években hirtelen kiterjedt – a létszámokat megduplázó – egyetemi képzésben. Különösen azok körében, akiket a századfordulói újjávilágítás és – *last but not least* – a korszakváltás sodrában felsejlő perspektíva: a történelmi Magyarország uralmi rendszerének radikális átalakítási lehetősége is megérintett.

Képzési expanzió, korszakküszöb(Epochenschwelle)-élmény és az elitváltás igénye – ez az a három tényező, amelynek együttthatása ennek a tanszékkal és akadémiai státussal még nem is bíró, új tudománynak a presztízsét és a hozzá fűzött várakozásokat magasra – azóta is példátlan és felülmúlhatatlan magasságokba – emelte. A comte-iánus tudományfilozófia integratív-alárendelő *kulcstudományi* szerepébe, szemben a humboldti *rokontudományok*-konceptióval.

Ez a kétféle felfogás a Társadalomtudományi Társaság ünnepélyes alakuló közgyűlését előkészítő választmányi ülésen éles polémiában ütközött meg. Kenedi Géza a társadalomtudományok olyan társaságát szerette volna létrehozni, amely a szociológia, a társadalmi lélektan, az erkölcsstan, a jogbölcselet, a demográfia, a statisztika, a kriminológia és – nem utolsósorban – a gyakorlati szociálpolitika művelésére szerveződik. Pikler Gyula viszont elvetette a szociológiának ezt a *mellérendelő* felfogását, mondván, hogy a felsorolt tudományágak „nem rokontudományai a szociológiának, hanem benne foglaltatnak a szociológia körében.” A vitában végül is Pikler álláspontja kerekedett felül, s a Társadalomtudományi Társaság alapszabályba foglalt célját ennek a *kulcstudományi* szerepre elgondolt szociológiának a szellemében fogalmazták meg.²

Ebből a felfogásból egyfelől nyilvánvalóan következett, hogy a modern (szociologikus) jogbölcseleti irányzat hívévé szegődött ifjú társadalomtudósok a magyar felsőoktatás vaskalapos elmaradottságának egyik szembeszökő vonását abban látták, hogy a nemzeti-történeti diszciplínák uralta bölcsészeti és jogi-állami tudományok karai az egyetemes haladás tudományaként koncipiált szociológia intézményesítése elől elzárkóznak. A szociológiai képzés és tanszék ügyével a Huszadik Század első

² Uo. 159–160. o.

évfolyamaiban több közleményben is foglalkoztak,³ s a képzésnek ezt a hiányosságát még parlamenti interpelláció is szóvá tette.⁴ Másfelől az egyetemek fenntartásai is nyilvánvalóak: miért fogadtak volna szívesen falaik közé egy olyan – polgári foglalkozásban nem azonosítható – diszciplínát, amelyet művelői mint egyetemes törvénytudományt afféle világi üdvtanként hajlamosak definiálni?

Ma – s régóta már – ez nem, pontosabban nem ez a kérdés. Az univerzitás világában nemhogy fenntartások nincsenek a szociológiával szemben, abból tömegszak lett, a szociológusdiplomák részesedése számottevő az egyetemi végzettséget igazoló diplomák termelésében. A szociológia magyarországi perspektívaival kapcsolatos fenntartások másutt: a szakmai és a tágabb értelmiségi közvéleményben fogalmazódnak meg. Száz évvel ezelőtt a szociológiában a jövő tudományát látták, ami – érthetetlen és értelmetlen módon – nincs benn az egyetemen. Ma, természetesen, benn van, anélkül hogy jövőjéhez különösebb illúziók fűződnenek. Kérdés, hogy a mai távlatok felől nézve, a múlt század eleji nagy korszak felidézésékor, a jubiláris tiszteletkőrön túlmenően, mire érdemes összpontosítani a figyelmet. Van-e egyáltalán ennek a szociológiának mához szóló mondanivalója? A „nagy korszak” szociológiai gondolati hagyománya ugyanis – a Szociológiai Szemleiben eddig megjelent tanulmányok hivatkozásainak ilyen szempontú elemzése ezt valószínűleg bizonyítaná – diszciplínánk mai magyarországi művelőit egyáltalán

³ Lásd ehhez pl. Somló Bódognak a jogi oktatás – kultuszminisztériumban kidolgozott – reformtervezetéről írt éles bírálatát. A tervezet a jogászképzés gyakorlatiasabbá tétele végett a jurisprudence-árhoz („jogászathoz” – ahogy Somló nevezi) kapcsolódó tárgyak súlyának növelését, s ehhez kapcsolódóan egységes államvizsgarendet helyezett kilátásba, gyakorló jogászok – bírák, ügyvédek, köztisztviselők – bevonásával. A gyakorlatiaság jegyében javasolta a politika és a jogbölcselet vizsgakötelezettségének eltörlését. Somló mindezt a jogi oktatás tudományosságának degradálásaként értelmezte: „Mégis csak külön alapot nyújt – írja – p. o. a socialismus és individualismus rendszereinek megítélésére, ha Marx és Spencer tanításait állítjuk szembe, mintha a közszájon forgó socialis babonák és háziszerek bölcsességének engedjük át a társadalmat. Olyan messze áll ez a kettő egymástól, mint az orvostudomány a kuruzslástól és a népies javasszerektől.” A jogi képzés „jurisprudencia sáncain” belülről szorítása Somló szerint összefügg a szakképzett elit társadalomformáló aktivitásának visszaszorítási kísérletével: „A kicsiszolt csillogó gyémántból nehéz a szín tulajdonságait megállapítani. A jogászat csillogó kristályai sem adnak számot eredetükről és anyagukról, azok sem tanítanak meg a társadalom ismeretére. De a jogászat nem nevel törvényhozókat sem, nem ad társadalomfejlesztő eszméket. Főszerepe a conserválás, a meglévőnek rendszerbe foglalása. Az alkotás szelleme nincsen meg benne. Már pedig nemesak törvényalkalmazókat kellene nevelni, de törvényhozókat is.” (Kiemelés: S. J.)

S. B.: A jogi oktatás reformja és a társadalmi tudományok. Huszadik Század, 1900. 1. k. 49–50. és 53. o.

⁴ „A költségvetés tárgyalása alkalmával a pénzügyi bizottságban Emmer Kornél egy szociológiai tanszék felállítását hozta a cultusministernél javaslatba.” A Huszadik Században magát „-r -r”-ként szignáló tudósítás szerzője (Jászi Oszkár) beszámolója végén meglehetősen borúlátóan ítéli meg a szociológia egyetemi kilátásait: „Vigyázzunk, hogy a több utáni törekvésben el ne veszítsük a meglévő keveset. Vajha Emmer Kornél és a vele hasonló színvonalon álló politikusok kicsiny csapata a jogi szakoktatás reformjának közelgő debatja alkalomával felemelnek szavukat a magyar társadalmi tudomány szerény, de életképes fájának megvédelmezésére.”

-r -r.: Szociológiai tanszék az egyetemen. Huszadik Század, 1900. 2. k. 465–466. o.

nem orientálja.⁵ Nem csak azért, mert ez a – sokak szerint a maga korában is meglehetősen idejétmúlt – szociológiai gondolatvilág ma végképp kopottnak, érdektelennek tűnhet. Azért is, mert ez *kérdésként* (valóban annyira anakronisztikussá vált volna?) általában nem vetődik fel. A magyar szociológiában nem – s úgy gondolom, más kisállami szociológiában sem – szokás a saját(os) előzményekre (is) hagyatkozni és hivatkozni, onnan ötleteket, ösztönzéseket meríteni. A hivatkozási támpontokat keresők tekintetét ezekben az országokban – ha a nagy nyelvterületek kortárs irodalmával való lépéstartás mellett még erre is marad energiájuk – szokásosan a nemzetközileg jegyzett elméleti és módszertani előzmények kötik le.

Ennek tudatában sem felesleges a száz évvel ezelőtt intézményesülni kezdett magyar szociológia jellemző irányultságait, sajátos problematikáját, néhány, ma is mintául vehető értékét felidézni. A következőkben – Pulszky Ágost, Méray-Horváth Károly, Pikler Gyula munkásságára emlékezve – mindenekelőtt azt emelem ki, hogy a szociológia magyarországi meggyökerezésében milyen fontos szerepük volt a *korértelmező nagyelméleteknek*. A századforduló elmúltával ez az igény is elenyészett. Majd Somló Bódog és Jászi Oszkár – jubileumi elnagyoltsággal bemutatott – pályájának példáján azt kísérem meg bemutatni, hogy a szociológia elméleti paradigmáival egyfelől a *szaktudományos professzionalizmus* útjára lépett tudósi beállítottság nem tudott mit kezdeni, másfelől ezek a paradigmák végül is a tudományos alapozottságra törő *korértelmező publicisztikában* sem hasznosultak igazán. Végül a jubileum alkalom arra, hogy megemlékezzünk a Huszadik Századról, arról a társadalompolitikai revüről, amely a szociológiához fűzött nagy várakozások jegyében jött létre, s ma már vitán felül álló művelődéstörténeti érték: a múlt század egyik korformáló jelentőségű szellemi nagyvállalkozása.

Alapelvek, alaptanok, alaptörvények

A Társadalomtudományi Társaság első elnöke a szociologikus jog- és államelméleti iskola megalapítója: *Pulszky Ágost* volt. Ő az első magyar szociológiai elmélet megalkotója. Ahogy a klasszikus orosz regényirodalom – Dosztojevszkij aforizmája szerint – Gogol nevezetes *Köpanyegéből* bújt elő, úgy a századelő magyar szociológiája, szociologikus affinitásai közvetlenül vagy közvetve mind Pulszky jogbölcseleti előadásaiiban, társadalom- és államelméletében gyökereznek, melyet Pulszky *A jog és állambölcsészet alaptanai* című fő művében fejtett ki, s amelyet az annak megjelenését követő évben, 1886-ban saját fordításában Londonban is kiadtak. Ennek bevezető fejezetében olvasható a szociológia első – Saint-Simon és Comte pozitivistá tudománykategORIZÁLÁSÁNAK HATÁSÁT MUTATÓ – definíciója: „A tudat és akarat köztudat és közakarat alakjában, közönségben való alakulásának és jelenségeinek törvényeit

⁵ Eltérően a Szemle elődjétől, a *Szociológia* c. folyóirattól, ahol folyamatosan követhetők a magyar szociológia előtörténetének jelentős alakjaival és teljesítményeivel foglalkozó közlemények. Ez az érdeklődés ugyanakkor elsősorban nem a bemutatott művek és életművek kutatásokat inspiráló elméleti és/vagy módszertani kiindulásaival és tételleivel, inkább az új magyar szociológia intézményesülési problematikájával és a létjogosultságával küszködő szakmai közösség történeti identitásának formálódásával kapcsolatos. Lásd ehhez: Szociológia, 1972. 1., 1973. 3., 1975. 3., 1976. 1., 1977. 2., 1977. 4., 1981. 3–4. sz.

pedig a társadalmi tudomány (sociológia) állapítja meg, amely ismét erkölcstanra, közgazdaságra, jog- és állambölcsészetre és politikára oszlik.”⁶ A szociológiának ez a máig kísértő, kitüntetett diszciplináris státusa: társdiszciplinákat átfogó-integráló szerepe – amely, mint láttuk, a Pulszky-tanítvány Pikler Gyula nyomán a Társadalomtudományi Társaság alapszabályába is belefoglaltatott – mindig nagy vonzerőt gyakorolt az értelmiségi elitekre. S különösen vonzó volt ez a XIX.–XX. század fordulóján a jogi karokon feltorlódozó, nagy létszámú fiatalság körében, akik a régi helyén „új”, „másik” Magyarországot s abban tágabb érvényesülési tereket, uralmi pozíciókat kívántak maguknak. Ehhez a beállítódáshoz s a korszakváltásélmény motiválta vágyképekhez az egyetemi falakon belül (pl. Bodnár Zsigmond) és azokon kívül is (pl. Schmitt Jenő-Henrik kávéházi kurzusain) ugyancsak jellegzetesen századfordulói, messianisztikus tanok szolgáltatták a szellemi municiót. *A jog és állambölcsészet alaptanai* sem mentes a prófétikus elemektől, ahogy Comte stádiumelmélete, Spencer szintetikus filozófiája sem az, a történelmi materializmusról nem is beszélve. Ha magán viseli is a comte-i-spenceri ihletést, az „Alaptanok” alapvetően szuverén alkotás. Helye van, vagy inkább lehetne, a XIX. századi evolúciós nagyelméletek sorában.

Pulszky a korabeli evolucionista teóriák és az ősi társadalmakat értelmező etnológiai irodalom ismeretében következetesen végigvitt társadalomtudományi fogalomrendszert dolgozott ki, és ebbe a rendszerbe ágyazva fejtette ki társadalom- és államfejlődési elméletét. A civilizáció kezdeteitől a jelenkorig követte a domináns *élet-eszmények* kialakítására és elfogadtatására képes *uralkodó* (politikai, állami) és az annak *alárendelt*, az uralomról aláhanyatló és uralomra (a domináns élet-eszmény kiszorítására) képes fejlődő társadalmak történeti váltakozását. Ez a nagyívű fejlődés a mind szélesebb körű *életérdekekben* gyökerező élet-eszmények alakulásának: eszmék és eszmények univerzalizálódásának folyamata, amelynek végcélja van. S ez a korabeli nemzetállamok korát – a *nemzetiségi társadalom* eszményét és uralmát – felváltó, a gazdasági és egyetemes forgalmi életérdekre épülő *emberiségi szövetség* élet-eszménye: a béke, jólét és általános jogkiterjesztés kozmopolitisztikus világtársadalma.

A XX. század elején a szociológia vonzáskörébe került ifjak Pulszky Ágost mellett két idősebb kortársuk – ugyancsak az egyetemesen érvényes magyarázat igényével megalkotott – teóriájára hagyatkozhattak: *Méray-Horváth Károly* *organikus/objektív* szociológiájára és *Pikler Gyula* *belátásos* társadalomelméletére. Mindketten a XIX. század utolsó éveiben alakították ki koncepciójukat.

Kettejük közül az idősebb: az 1859-ben született Méray-Horváth is, mint annyi kortársa, az emberiség fejlődésének alaptörvényét kereste. A törvényt, amelynek alapján az elmúlt évezredek története értelmezhető, s a jövő előre látható. A tudományos támpontot ehhez a fiziológiában: az élő szervezetek sejtjein belüli (a sejt-mag és a protoplazma közötti) és sejtjei közötti *anyagcsere-folyamatokban* fedezte fel. A Huszadik Század írói körébe és a Társadalomtudományi Társaság vitaüléseire Münchenből, a Schwabing képzőművészeti akadémiaja körüli bohémnegyedből s a párizsi művészvilágból érkezett. Kész *kultúrfiziológiai* elmélettel, az „eljövendő nap” távlatos ígéretével s a napi politikában is eligazító jóslatokkal. Előbb Német-

⁶ Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Budapest, Eggenberger, 1885. 14. o.

országban, s csak 1912-ben Magyarországon kiadott fő műve: *Die Physiologie unsrer Weltgeschichte und der kommende Tag*, azt a több ezer éves folyamatot részletezi, amelynek során az emberiség szervezete, kidolgozván magából a két évezredek kór – főként az emberiségtestet mutációként betegítő keresztény civilizáció – következményeit, a jelenlegi (Comte-hoz hasonlóan átmenetinek-anarchikusnak tartott) időszak után egy új, ép és egészséges világ eljövételének végkifejletéhez érkezett. Új korszak küszöbére, amelyet új vallás és új kultuszok fognak vezérelni: „Mert – olvasható a magyar kiadás prófétikus zárósoraiban – amint nem volt egy civilizáció sem vallás nélkül, úgy nem lesz a jövőendő sem anélkül. Elemei itt élnek már közöttünk mindabban, ami az Élet vallásos kultusza. A kereszténység elvégezte isteni misszióját, a Teremtés ezzel vezetett végig minket a legnagyobb válságon, amelyben a kereszténység nélkül elpusztultunk volna. Maradjon a jövőendők előtt szent az emlékezete. De mindennek fölött való szent magának a Teremtésnek az akarat, amely civilizációk elmúlásával, új és magasabb rendű civilizáció felé vezérel bennünket s a jövőendő Istenkultusza az övé. Egyazon Isten ő mindvégig, csak a cselekvése más.”⁷

Bármennyire úgy tűnik is ma már, Méray-Horváth és munkássága nem csak művelődéstörténeti érdekesség. Kiszűrve belőle a kordivat hordalékát, azt hiszem, a társadalomelmélet mai, strukturalista-funkcionalista iskolái is találhatnának benne figyelemre méltó elemeket. Mint ahogy Somló Bódog is talált, akinek Méray-Horváth elmélete irányította figyelmét a *társadalomszervező cserefolyamatok* fontosságára.

Méray-Horváth festőművészként, építészként, feltalálóként, színműíróként indult, majd egy jó évtizeden át prófétikus jóslatokra is kapható, intenzív szociologizálásban találta meg önmagát, s végül – mindennek folyományaként – tudományos-fantasztikus regények írójaként fejezte be pályáját. Művelt amatorként, akinek, természetesen, tudományos elmélete is volt a világról. Elméletének nagy ellenfele s legfőbb vitapartnere a Huszadik Század hasábjain: *Pikler Gyula* viszont egyetemi tanárként, Pulszky jogbölcseleti iskolájában kezdte pályáját. A Társadalomtudományi Társaságnak megalakulásakor alelnöke, 1906-tól elnöke volt. Már huszonéves korában továbbgondolva – metafizikus elemeitől megtisztítva – radikalizálta mestere elméletét. Kapcsolódásának és elhatárolódásának indítékait a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt alapozó műve második kiadásában így összegezte: „Hazánkban Pulszky Ágost itt-ott fölismeri és nagy tudományossággal megvilágítja, hogy az állandó szükségletek kielégítésére vonatkozó ismeretek határozzák meg a jogot és hogy ez azok fejlődésével együtt fejlődik; túlnyomólag azonban Pulszky éppen az ellenkező nézetet van, eszményekből származtatja a jogot, és azok változásának tulajdonítja fejlődését, az eszmények mellett pedig a (magasabbrendű) érzelmeknek, hagyományoknak és uralkodó elméleteknek döntő befolyást tulajdonít, óriási tanultsággal és sok leleménnyel támogatva e nézetet. Éppen Pulszky tanítása idézte elő nagy mértékben a jelen könyv szerzőjében az ellentétes visszahatást.”⁸ A könyv első kiadásában 1897-ben jelent meg, s benne *Pikler* – harminchárom éves korában – végleges

⁷ Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány*. Budapest. Athenaeum, 1912. 261. o.

⁸ *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest, Politzer, 1902, 2. kiad. 246. o.

formába öntötte saját, radikálisan naturalista és monista jogbölcseletét: a *célszerű belátás* elméletét.

Az elmélet alapjait 1885-ben, a Nemzetgazdasági Szemlébe írt Ricardo-tanulmányában vázolta fel, vitatva a korabeli, szociálpolitikai indíttatású német gazdaságtörténeteszek szubsztanciális normák iránti elkötelezettségét.⁹ Ugyanazzal a tekintélyes – és a magyar társadalmi gazdaságtan és agrárius szociálpolitikusi körben is nagy hatású – iskolával és képviselőivel (Roscher, Knies, Hildebrandt) vitázott, amellyel egy értékítélet-mentes, illetve értékítéltető társadalomtudományi metodika (szociológiát alapozó módszertan) kialakítására törekedve, jóval később, Max Weber is szembekerült. Ricardo és a német gazdaságtörténeteszek kapcsán – akiknek szemlélete C. F. Savigny jogtörténeti iskolájához is közel állt – Piklert tulajdonképpen a *törvény* és a *norma* viszonya érdekelt. S itt kialakított álláspontját – 1886-tól a jogi karra kinevezett tanárként – a jogbölcselet területére is átvitte. Álláspontja szerint egyetemes és kizárólagos érvényességű értékek: erkölcsi és jogi normák nincsenek, de vannak abszolút érvényességű – azaz: tudományos – gazdasági és társadalmi törvények. Ebből következően a jogbölcsestész feladata, hogy a jogfejlődést összekapcsolja a társadalom tudományos magyarázatával, s ezáltal – híres-hírhedt formulája szerint – a természetjogot a jog természetrajzával helyettesítse. Vizsgálhatja a norma természetét, az annak alapjául szolgáló jogérzetet (jogi közmeggyőződést) s az arra épülő intézményeket, de – fejtegeti jogbölcseleti tankönyvében¹⁰ – mindegyre, egyáltalán a *legyen* világára vonatkozóan, abszolút érvényű állításokat, a tudományos igény fenntartása mellett, nem tehet. A század fordulóján, ezt a tételt tovább gondolva, említett 1897-es művében végül ő is kidolgozza az evolúciós elméletek „végső elvét”, a minden cselekvést közös nevezőre hozó utilitárius motivációs formulát, amelyre minden norma és intézmény visszavezethető. S ez az *individumból* kiinduló s az egyén ismeretei – *ész- és célszerű belátása* – szerint változó, *örömeivű szükségletkielégítés*.

A formula nem túl bonyolult, ahogy a mögöttes antropológiai tételezés: a vegytisztán utilitárius-rationális elemekből konstruált emberkép (vagy inkább embergép) sem igazán szofisztikált. Felvilágosító-leleplező-mozgósító ereje viszont felülmúlhatatlan. Főként egy korosztály és réteg: a Turgenyev híres könyvében olyan életszerűen megrajzolt ridegen okos, minden álság leleplezésére azonnal „ugró”, tanult ifjúság számára. S ez a századforduló táján már mint statisztikailag is számottevő réteg – korántsem csak a jogászok – tódult Pikler Gyula előadásaira. Hallgatni a professzor tárgyilagos okfejtésekbe csomagolt provokatív és frivol példáit a csak burgonyát, káposztát és árpa kenyert látott „szegény tót fiúról”, „aki talán nem fogja tudni, hogy éhes”; s a holdvilágos séta, szenvedélyes leánybarátság, költeményolvasás és maszturbáció között vergődő „nőnemű serdülő egyénről”, aki „tudatlan lévén a célszerű, alkalmas eszközök tekintetében, alapszükségletét azokkal az eszközökkel fogja kielégíteni, amelyeket ismer.”¹¹ Mindkettőn a *felvilágosítás* segít. Mert a társa-

⁹ Ricardo. Jelentősége a közgazdaságtan történetében. Érték- és megoszlástana. Különlenyomat a Nemzetgazdasági Szemle 1885. évi folyamából. Az MTA támogatásával. 190 o.

¹⁰ Bevezető a jogbölcseletbe. Budapest. Politzer, 1892.

¹¹ A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Budapest. Politzer, 1902, 2. kiad. 27. és 28. o., ill. 31–32. o.

dalmi kapcsolatokban a *belátás* és *beláttatás* között lehetetlen éles határt vonni. Ahogy – írja Pikler – „...a vágy és a teljesen céltudatos eljárás közt valóságos határvonal nincs. Megcáfolásául azon jogbölcseleknek, akik azt hiszik, hogy az embernek vannak minden meggondolástól független, oly magasrendű érzései, mint a hazaszeretet, a fajhoz való ragaszkodás vagy a megtorlási ösztön.”¹² S minthogy életünkben alig van (és volt) valami, ami tisztán racionális, materiális és hasznos, alig van (volt) olyan is, ami ne lenne „valóságos” eredetére, funkciójára, hasznára-haszonlatanságára redukálható. Az anyanyelvet illetően például: „Egészen helytelen nézet..., hogy egészséges, ép lelkű és haladó emberek nyelvükhöz és műveltségükhöz azért ragaszkodnak, mert az *ő saját* nyelvük vagy műveltségük, mert azt őseiktől örökölték, vagy mert az faji tulajdonságuk. Ellenkezőleg, egészséges, ép lelkű és haladó emberek csak mint nyelvhez és műveltséghez ragaszkodnak saját nyelvükhöz és műveltségükhöz, vagyis azért, mert az jó, és feladja azt jobb kedvéért. Az ellenkező értelemben való ragaszkodás ahhoz, kivételes, beteges és haladásellenes tény.”¹³ Hasonlóképpen utilitárius redukciónak vethető alá a nemzet, a (nemzeti) történelem, a barátság, a szerelem, a házasság. S a tízparancsolat úgy általában, kiváltképpen a felebaráti szeretet, amelynek „belátásos” értelmezésével Pikler a szabadtanítás 1907-es pécsi kongresszusán országos felháborodást keltett.

Távolodóban a szociológiai paradigmáktól

Pulszky *evolúciós társadalom- és államtudománya*, Méray-Horváth *organikus szociológiája*, Pikler *belátásos elmélete*, amelyet a Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén a szociológia lélektani irányzatához soroltak – három markáns elméleti paradigma. Mindhárom az előző században jött létre, s mindhárom kapcsolódik a XIX. századi társadalomtudományi naturalizmushoz s főként annak legerőteljesebb irányzatához: a *pozitivistá-evolucionista paradigmához*. Ezzel kapcsolatban többször felvetődik, hogy az intézményesülés első lépéseit járó magyar szociológia elméleti tájékozódása bizony meglehetősen anakronisztikus. A XX. század eleje éppen a naturalista-monista elméletek megingásának, kantiánus fordulatának (Németország), illetve – a pozitivizmus fordulataként – társadalmi tények kutatására alkalmazható metodológiai operacionalizálásának (Franciaország) időszaka. A mai szociológia irányzatai jórészt ezeknek a fordulatoknak valamelyikében gyökereznek. A magyar szociológia viszont – élénk tájékozódókészsége ellenére is, amit a Huszadik Század recenziórovata dokumentál – mintha túlságosan beszorult volna néhány nagy egyéniség kétségtelenül nagy hatású, de hát mégiscsak a tegnapok világába sorolható paradigmájába.

Ez az alapvetően helytálló állítás, azt hiszem, két szempont figyelembe vételével árnyaltabbá tehető.

1. A magyar szociológia viszonylag korán kezdett intézményesülni. Társasága például hét, illetve nyolc évvel megelőzte a szellemi életünket mindig erőteljesen orientáló osztrákokat, illetve németeket: Ausztriában 1908-ban, Németországban

¹² Uo. 29. o.

¹³ Uo. 251. o.

1909-ben alakult szociológiai társaság. (Igaz, a Társadalomtudományi Társaság neve nem tartalmazza a szociológia szót, de az alakuló ülés és az első vitatulások jegyzőkönyvei nem hagynak kétséget afelől, hogy a társaság alapvetően a kulcstudományként értelmezett szociológia művelésére szerveződött.) A szociológia fogalma talán ezért sem ment át itt a néhány évvel későbbi jelentésváltozáson. Itt az maradt, amit a *szociológia* szó jelent: a *társadalom* (metafizikai) *tanaival* szemben kialakult (pozitív) *tudománya*.

Kant filozófiáját már a „súlyegyen”-tan XIX. század eleji teoretikusai elméletük középpontjába állították, s az ismeretelméletének újragondolásával kapcsolatos értékelméleti kutatások *Böhm Károly* filozófiájában központi jelentőségűek. Pikler jogbölcseleti alapozásai a XIX. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján az értékelmélet alapkérdései: a *tény és érték*, a *van és a legyen* kérdése körül fogalmazódtak meg. De ő *nem filozófusként, nem a jurisprudentia teoretikusaként*, hanem a társadalmi képződmények és egyéni lelki folyamatok természeti törvényeinek: a *társadalom tudományának (science) tudósaként* foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. *Palágyi Menyhért* 1902-ben Németországban éles polémiaiba keveredett Husserl fenomenológiájával, vitatva annak egyoldalú logicizmusát. A nagy vonzerejű Huszadik Század írói-olvasói köreiben mindez bizonyára nem volt ismeretlen. A szociológiai szemléletmódtól azonban idegen volt. Ez az alapvetően szociológia-orientált kör nem zárult ugyan be *Dienes Valéria* Bergson-fordításai és értelmezései előtt, de azokat végül is ugyanolyan fenntartásokkal fogadta, mint a tízes évek „vásárnapi köröseinek” metafizikai-szellemtudományi érdeklődését. Ezek egyszerűen *nem tartoztak oda*.

Mint például egy idő után *Somló Bódog*, a századelő talán legjelentősebb jogtudósa, aki elhagyván *ezt a szociológiát*, a Társadalomtudományi Társaságtól is eltávolodott, noha a Huszadik Század egyik alapítója, s az első években a társaság titkára volt. Szociológusi pályafutása az 1897–1909 közötti tizenkét év. Ezalatt a pozitivist-evolucionista paradigma minden kurrens változatát – a spenceri evolucionizmustól a pikleri „belátásos” elméleten át Méray-Horváth „objektív szociológiájáig” – végiggondolta, és mindegyiket elhagyta. Végül, kimerítván a naturalista társadalom- és jogértelmezés lehetőségeit, egyszerűen kikopott a Huszadik Századból. Útkeresése a társadalom tudományának világában nem volt terméketlen. Továbblépéseit a századelő talán legmaradandóbb szociológiai művei jelzik. Az említett fejlődési fázisok elhagyásának sorrendjében: a *Szociológia* (1900), *Az állami beavatkozás és individualizmus* (1900), *A Der Güterverkehr in der Urgesellschaft* (1909) – ezt *Primitive Transfer of Goods* címmel angolra is lefordították, s a *Gazdaság őskorából* címmel a Huszadik Században is megjelent (1909) – s végül a *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie* (1909).

Innen a továbblépés már kivezetett a társadalom tudománya köréből. A tízes évek fordulóján a „helyes jog” problematikájához térve, kantianus ismeretelméleti alapokra épülő jogfilozófia kidolgozásába kezdett. Az abszolút értékek világába átlépés műve: *Az érték problémája* című, kétrészes tanulmánya már filozófiai folyóiratban: az *Athenaeumban* jelent meg 1911-ben, majd egy évvel később egy német filozófiai folyóiratban is. Előtte azonban a *A jog értékmérői* címmel a Huszadik Században is

jelezte szemléleti fordulatát.¹⁴ Felfogható lenne ez a tanulmány ajánlatként egy alapvetően pozitivisták körben lebonyolítandó értékvita megindításához? Somló írását a naturalista világtkép védelmében *Rónai Zoltán* – a radikálisan utilitárius etika és a történelmi materializmus pozíciójából – vehemensen elutasító bírálatban részesítette. Somló elkedvetlenedett. Nem a vita miatt, éppen ellenkezőleg: azért, mert úgy látta, hogy nincs kivel, nincs miről vitázni. Egyetlen vitapartnere adódott, aki viszont nem tesz erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a vitatott tételeket megismerje. Így az ő teoretikus érveléseit itt mintha kezdenék kiszorítani a meggyőződések.¹⁵

2. A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság megalakulását kezdeményező ifjak úgy léptek fel a szociológia magyarországi intézményesítésének programjával, hogy azt végül is *nem a korabeli társadalomtanok* vonatkoztatási keretében – azokkal vitázva, azokat kiegészítve-korrigálva, gazdagítva – hanem *koruk társadalmi berendezkedésével szemben* fogalmazták meg. *Elsődlegesen* nem a társadalom egyik – a szociológiáról mint diszciplináról lévén szó: magától értetődően a tudomány – alrendszerére, hanem a társadalmi rendszer egészére vonatkoztatva fejtették ki téziseiket.

Igaz, az idősebb generáció képviselői, így a társaság első elnöke, Pulszky Ágost, aki *valóságos* – parlamenti képviselőt s vezető államigazgatási tisztséget betöltő – politikus is volt, kifejezetten ellenezte az átpolitizált tudományt és a tudományra hagyatkozó politizálást. A folyóirat-indító szerkesztők közül Gratz Gusztávban (ő az első főszerkesztő) és Jászi Oszkárban is erős volt a politizáló hajlandóság. Habitusuk és irányultságuk ugyanakkor nagyon különbözött, s ennek megfelelően kezdettől fogva feszültségekkel terheltődött meg. Somló Bódogban viszont az okozott feszültséget, hogy tudományos problémaként felvetett és elemzett témái indulatos politikai viták középpontjába kerültek. Ambíciója őt pályája kezdete óta olyan problémák felé húzta, amelyeknek ha vannak-lehetnek is politikai vonatkozásaik, azok azért *elsődlegesen* tudományos természetűek.

Az egyéni utak és irányultságok tehát különbözőek: abban a népes és sokszínű szellemi holdudvarban, amely a Huszadik Század körül létrejött, s társaságként intézményesült, a politika és tudomány összefüggéseit illetően is sokféle álláspont fogalmazódott meg. A folyóirat és a társaság jellegét mégis kezdettől fogva a *hatalomorientáltság* és a *politikai alternatívában* gondolkodás formálta. A társaságban domináns evolucionista, organicista, utilitárius, ökonomista, pszichofiziológiai elméletek s ezek kombinációi mint tudományos program egyértelműen ennek rendeltődött alá: az elkerülhetetlennek vélt *elitváltás* programjának, amely *társadalmi bázis* híján *társadalmi törvényre* hagyatkozik. Nem a társaság tájékozódási készségén múltott – itt főként a folyóirat első évfolyamainak elméleti alapokat tisztázó vitáit, később, elsősorban Szabó Ervin bekapcsolódása nyomán, a marxizmus és Jászi kezdeményezéseként a Durkheim-iskola ösztönző hatását kell kiemelnünk –, hogy ez a beállítódás nem változott meg, s az indulás világ- és társadalommegváltó indulatait idővel nem szorította háttérbe a társadalomtudományi professzionalizmus. „Béke-

¹⁴ Huszadik Század, 1910, 1. k. 1–14. o.

¹⁵ Lásd ehhez: Somló Bódog: A helyes jog. Huszadik Század, 1910, 2. k. 390–395. o. és uő: Még egyszer a helyes jogról. Huszadik Század, 1911, 2. k. 71–73. o.

időben” talán így történt volna. A politikai rendszer Széll-kormány bukásával kezdődő borulékonná válása, majd az 1905–1906 közötti válság nem kedvezett a társadalomtudósi professzionalizmusnak. Az évtizedközép korszakhatár. Ezekben az években, a nehezen pacifikálható kormányzati válságon túlmenően, a dualizmus minden feszültség és konfliktus ellenére szilárdnak hitt építménye, csaknem négy évtized után először, *alapjaiban* rendült meg. S a válság az *alapvetően* modern – tömegmozgósító – politizálás nyitánya is volt: a *jelszavak korának* (Concha Győző) kezdete. A politikai erőterek átrendeződése felgyorsult. A szellemi élet egésze a politikai erővonalak mentén *polarizálódott*. A bennünket közelebből érdeklő társadalomtudósi/szociológusi törekvések – a magyar szociológia történetében először – a *vágynak és konstrukcióknak* szintjéről elmozdulván, ha rövid időre is, a politikaformálás *reális esélye* közelébe kerültek.

Jászi Oszkár pályája jól mutatja, hogy ennek az esélynek a közelsége és vonzása mennyire nem kedvez a tisztán tudományos megújulási készség kibontakozásának, s előbb-utóbb óhatatlanul lefokozza a szaktudományos megközelítések jelentőségét. Jászinak kezdettől, de különösen Gratz Gusztáv 1903-as kiválásától fogva, meghatározó szerepe volt a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság habitusának formálásában. Pályája a gyors tájékozódási készség, az erős bölcséleti (elméletalkotási, -értelmezési) hajlam és a politikusi szenvedély együttáthatása jegyében indult. Az új század gyökeresen új perspektíváiban bízó, 1900-as programcikke szerint: a *tudományos publicisztika* jegyében. Abban a hitben, hogy a tudományra (a fejlődés tudományára) hagyatkozó felvilágosítók szakszerűsége törvényszerűen kiszorítja a választott törvényhozók dilettantizmusát.¹⁶ S ez a folyamat egy másik – a történelmit felváltó – Magyarország létrehozását alapozza meg.

A következő négy-öt évben Jászi szellemi energiáit főként a tájékozódás és az *elméleti alapok* kimunkálása kötötte le: az erőfeszítés, hogy ezt a társadalomhiányos politikai programot tudományos alapra helyezze. Ezt követően viszont a hangsúly a *társadalmi bázis* megkeresésére, megszólítására, szervezésére helyeződött át. Törekvései 1905-től főként a szabadközművesség szellemi életének szociologizálására s ehhez kapcsolódóan a Társadalomtudományi Társaság vidéki központjainak, szabad tanítási rendszerének (a *Társadalomtudományi Szabad Iskola* tagozatainak) létrehozására és megerősítésére, a választói jogkiterjesztés elérésére irányulnak (az *Általános és Titkos Választójog Ligájában*). S nem utolsósorban annak az átalakulási – homogenizálódási és kibővülési – folyamatnak az előmozdítására, amelynek eredményeképpen a Társadalomtudományi Társaság a keresztény-konzervatív-nemzeti orientáció felé (is) nyitott tagságától megválván, szocialista értelmiségiekkel (s egyben a fábianusokra emlékeztető értelmiségi szocializmus eszmekörével) felfrissülvén, egyre inkább a *Radikális Párt* programideológiájának szervezeti és világnézeti háttereként kezdett tevékenykedni.

Ebben a váltásban Jászi pályáján fordulatot jelentőségük az 1905–1907 közötti évek: féléves párizsi tanulmányútja és a dualista rendszer végét is fel-felvillantó alkotmányos válság. Franciaországban, Durkheim szociológiáját és iskoláját megismerve a *professzionális tudományművelés*, itthon a *tényleges politizálás* közelébe került. Ezekben a vonzó-taszító közelségekben a *tudományos publicisztika*, mint

¹⁶ Jászi Oszkár: Tudományos publicisztika. Huszadik Század, 1900. 1. k. 2–12. o.

néhány (nagyvonalúan felvázolt) organikus-evolucionista tételből *egyenesen következő* értelmiségi küldetéstudat programja, elbizonytalanodott és átalakult. S ha Jászit sokáig – egyik helyzettisztázó írása tanúsága szerint még 1906-ban is – kísértette is ez program,¹⁷ lassan körvonalazódni kezdett előtte a tudományos alapozottságú politizálás gyakorlati lehetősége. Alapvetően kétféle módon. Vagy úgy, hogy egy kizárólagosan érvényesnek tételezett társadalomelmélet néhány tézise, tömegfogyasztásra egyszerűsítve, doktrínaként beépül a politikai programba. Ez a *kitüntetett tan* lehetősége. Vagy úgy, hogy a politikai ideológia egyfelől olyan társadalomelméleteket is látókörébe von, amelyek érvelési-agitatív célzattal használhatók, másfelől társadalomkutatással feltárt tényanyagra is támaszkodik cselekvési programja kialakításakor. Nevezhető ez a *tudományos-világnézeti háttér* lehetőségeinek.

A *kitüntetett tan* már a múlt századelő első éveiben is a történelmi materializmus volt. Az ennek kizárólagosságából építkező program Jászi szellemi habitusától – jelentkezzék az Diener-Dénes József vagy Szabó Ervin gondolkodói színvonalán – alapvetően idegen volt. Az egyiket megmosolyogta, a másikat vitatta. A tanhoz rögzülés nyilvánvaló következménye, hogy az empirikus kutatás is, az elméletképzés is előbb-utóbb degradálódik, feleslegessé (esetleg ellenségesé) válik. Ugyanakkor a másik változat: a *világnézeti háttér* lehetősége sem kedvez igazán a professzionális tudományosságnak. Az erre a funkcióra szorítkozó tudomány sajátos alrendszerként azonosítható professzionalizmusa – ha nem blokkolódik is egyértelműen – kibontakozni sem tud igazán. Az ehhez szükséges autonómia, szerepkülöntartás, önszerveződés és önvezérlés folyamatosan problematikus marad. Luhmanni fogalomkörben közelítve a problémához: a tudományban az „igaz/hamis”, a politikában a „kormányzati/ellenzéki” mint rendszerhatárt megvonó bináris kódok *egyidejű* működése pedig éppen a két alrendszer körvonalazódása terén tartósítja a bénító zavart. Ez a lehetőségváltozat mégis vállalhatóbb volt Jászi számára. Úgy is, mint *szociologikus* – azaz materialista-organikus-fejlődéselvű elméleteket használó és antiklerikális-antinacionalista beállítódást feltételező – hivatkozási háttér, s úgy is, mint a társadalmi tények rendszeres feltárására irányuló – *szociografikus* – program: „Magyarország felfedezése”.

A *tudományos publicisztika* programja így az alkotmányos válság idején az *aktuális* társadalompolitikai témákra és problémákra való összpontosítás jegyében átalakult. Ebben az átalakulásban fontos szerepe volt az említett módon *szociologikus érvelésnek* s a – jórészt megvalósítatlanul maradt – társadalmi *tényfeltárás igényének*. Egyikhez sem kellett igazán a tisztán elméleti és módszertani útkeresés. Így a *tudós* hajlamú Somló, a tudományos professzionalizmus felé tovább lépve, a szociológiai elméletek vonzását alighanem éppen úgy hasznos és termékeny ifjúkori kitérőnek tartotta pályáján, mint a *politikus* Jászi Oszkár.

„Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket...” Jászi ezekkel a Huszadik Század tízéves jubileumára írt – gyakran és hosszabban idézett – emlékező sorokkal nem a szociológiától, még kevésbé a szociologikus (tudományos igényű) világszemlélettől, hanem a hozzá fűzhető túlzott várokozásoktól búcsúzott. Régen kezdődött illúzióvesztést regisztrált, amely az ő pályáján túlmenően a Huszadik Század arculatválto-

¹⁷ Jászi Oszkár: Tudomány és politika. Huszadik Század, 1906. 2. k. 327–331. o.

zásán is követhető. Kifejezetten társadalomelméletekkel foglalkozó társulati vita-ülésre 1903-ban került sor utoljára.¹⁸ A következő évek elméleti vitái: a Méray kultúrfiziológiája és prognózisai körüli polémia 1905–1906-ban,¹⁹ majd a „belátásos” elmélet és az „objektív szociológia” 1907-es megütközése nem váltott ki széles körű érdeklődést.²⁰ Mindkét vitát az elméleti útkeresésben következőes Somló Bódog kezdeményezte. Elméleti hozama egyiknek sem lett, különösen az utóbbinak nem, amely végül is Pikler és Méray egymást „leíró”, szarkasztikus pengeváltásába torkollott. S leginkább talán Somlónak adhatott ösztönzést – arra, hogy túllépjen a szociológiai elméleteken. Ha más módon is, a vitázó felek is ezt tették. A tízes években Pikler már nem jelentkezett elméleti írással a Huszadik Században. Energiáit egyre inkább lekötötték elmélete pszichofiziológiai bizonyítékainak laboratóriumi kísérletei. Méray-Horváth pedig tudományos-fantasztikus regényekben kezdte népszerűsíteni kultúrfiziológiáját.

Huszadik Század

Ma, ha fellapozzuk a Huszadik Századot, nagy valószínűséggel nem az elméleti, hanem a közéleti vitákat keressük benne, a kort közel hozó s a kordokumentumon túlmutató jelentőségű tanulmányokat, esszéket, körkérdéseket, jegyzeteket s – nem utolsósorban – a szemle rövid tudósításait, gazdag híryanagát. Ha a század eleji koreszmékről, a női, nemzetiiségi emancipáció mozgalmairól, a feminizmusról, a nemzetiiségi kérdéssről, a közoktatás és az egyetemi képzés reformjáról, a földkérdésről, a választójog kiterjesztéséről, a közigazgatási reformról, a zsidókérdésről, a Monarchia és Közép-Európa jövőjéről – egyáltalán a közéletet foglalkoztató témákról

¹⁸ Leopold Gusztáv: A szociológia újabb irányai. Huszadik Század, 1903. 1. k. 97–112. és 190–200. o.

¹⁹ Lásd ehhez Somló Bódog: Méray kultúrfilozófiája. Huszadik Század, 1905. 1. k. 310–324. o.; Madzsar Imre: Észrevételek Méray organikus elméletéhez. Huszadik Század, 1905. 1. k. 389–405. o.; Méray-Horváth Károly: Biológiai rendű képződmény-e a társadalom? Huszadik Század, 1905. 1. k. 464–466. o.; Somló Bódog: Válasz Méraynak. Huszadik Század, 1905. 1. k. 466–467. o.; Somló Bódog: Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. Huszadik Század, 1906. 1. k. 369–381. o.

²⁰ Pikler Gyula: Lélektan és társadalmi tudomány. Nyílt levél Somló Bódoghoz. Huszadik Század, 1907. 1. k. 113–120. o.; Somló Bódog: Az objektív szociológia. Huszadik Század, 1907. 1. k. 209–219. o.; Pikler Gyula: „Objektív szociológia” és induktív logika. Huszadik Század, 1907. 1. k. 229–235. o.; Pikler Gyula: Az „objektív szociológia” visszavonása, az „epifenomenok” és az „anyagcsere-rendszerek”. Viszontválasz Somló Bódognak. Huszadik Század, 1907. 1. k. 301–318. o.; Méray-Horváth Károly: Tudomány és vesébelátás. Megjegyzések Pikler Gyula múltkori cikkére. Huszadik Század, 1907. 1. k. 456–458. o.; Somló Bódog: Viszontválasz Pikler Gyulának az objektív szociológia dolgában. Huszadik Század, 1907. 1. k. 458–471. o.; Pikler Gyula: „anyagcsere” és belátás. Zárszó. Huszadik Század, 1907. 1. k. 471–475. o.; Méray-Horváth Károly: A Pikler-féle vitához. Huszadik Század, 1907. 1. k. 549–552. o.; Gorka Sándor-Pekár Károly: „Kompleter Unsinn”. Huszadik Század, 1907. 1. k. 552–556. o.; Pikler Gyula: Zárszó az „objektív szociológia” c. vitához. Huszadik Század, 1907. 1. k. 556–559. o.; Méray-Horváth Károly: A Pikler-féle bizonyításhoz. Huszadik Század, 1907. 2. k. 636–639. o.; Pikler Gyula: Végző. Huszadik Század, 1907. 2. k. 636–640. o.; Pikler Gyula: Pótlás a Méray-féle vitához. Huszadik Század, 1907. 2. k. 723–724. o.

érzékletes s ugyanakkor elemző írásokat akarunk olvasni, akkor a Huszadik Század fellapozása megkerülhetetlen.

A múlt század szellemi életének erővonalai, csoportosulásai irodalmi, művészeti, társadalompolitikai periodikák: revük százaiban követhető. Van néhány ezek között, amely a szó szoros értelmében korszakalkotó jelentőségű: jelenléte, visszatérő témái, fel-fellángoló vitái, értelmiségi vonzáskörének történései egy korszak uralkodó eszméinek, mentalitásának jellegadó összetevői. Ezek a periodikák úgy tűnnek ki a többiek sokaságából, és úgy vonzzák a tájékozódni kész figyelmet, mint erős ragyogású égitestek a csillagos égbolton. A nem irodalmi szemlék sorában a Huszadik Század ilyen erős szellemi vonzáscentrum volt. Száz év távlatából talán a következőkben foglalhatók össze erősségei.

Ez a folyóirat az első modern társadalompolitikai szemle. Stílusát, szellemiségét, témaválasztásait és kérésfelvetéseit lehetett kedvelni, vitatni, elvetni. Meghaladni is lehetett: társadalomtudományi és -szemléleti naturalizmusa indulása után nem sokkal, a tízes években pedig – a „vasárnapiak” szellemi tudományi orientációja mellett – végképp anakronisztikussá vált. Mint mintát és mércét azonban megkerülni nem lehetett. Az utána jövő társadalompolitikai folyóiratok évtizedeken át – politikai, világnézeti beállítottságuktól függetlenül –, ha a színvonalas, tájékozott és olvasmányos közérdekű közlemények periodikái voltak, valamiképpen mind a Huszadik Század nyomdokain haladtak.

A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság – főként a liberális konzervatív és a keresztény nemzeti csoportok 1906-os kiválása után – a múlt századelő első két évtizedében domináns baloldali értelmiségi gondolkodás sokféle irányzatának teret adó intézményei s a szocialista, szociálliberális értelmiségi elit integrálásának meghatározó jelentőségű fórumai voltak. Szellemi-közművelődési nagyvállalkozás vonzáscentrumai, amelyekhez vidéki fiókszervezetek, vidéken is kiépült szabtanítási intézményrendszer, könyvsorozatok tartoztak.

A revü a múlt század elején korszakos, a század egészét tekintve korokon túlsugárzó jelentőségű folyóirat volt. 1919-es – kommun alatti – megszüntetése után Századunk címmel 1926-ban ismét létrejött, és másfél évtizeden át megjelent Vámbéry Rusztem, majd 1934-től Csécsy Imre szerkesztésében. S 1947 márciusában a hazlátogatott idős Jászi Oszkár beköszöntő cikkével (a szerkesztő ugyancsak Csécsy) ismét Huszadik Század címen jelent meg – három folyóiratszám erejéig. Ez sem jelentette a végét. Valószínű, hogy amíg liberális, szociálliberális periodikák vannak-lesznek Magyarországon, addig a Huszadik Század szelleme, jellemző témaköre, újra aktualizálódó kérdésfelvetései is megmaradnak.

Válogatott irodalom

- Boros László 1977. Pulszky Ágost tudományszervező tevékenysége. *Szociológia*, (2): 214–218.
- Gyurgyák János–Litván György (szerk.) 1991. *Jászi Oszkár bibliográfiája*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet–Századvég
- Gyurgyák János 1993. A polgári radikálisok és a zsidókérdés. *Világosság*, (3): 29–39.
- Horváth Zoltán 1961. *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története*. Budapest: Gondolat
- Huszár Tibor 1994. Jászi-dilemmák. Egy fejezet a szociológia magyarországi intézményesülésének történetéből. *Szociológiai Szemle*, (1): 9–17.
- Kiss Albin 1925. *A magyar társadalomtan története*. Budapest: Szent István Könyvek
- Litván György–Szücs László (szerk. és bev.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat
- Litván György 1974. *Szabó Ervin*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1977. Pulszky Ágost két magyar reformnemzedék között. *Szociológia*, (2): 202–206.
- 1977. Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, (4): 503–507.
- 1978. „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Budapest: Magvető
- 1983. Ifjú forradalmár a századelőn. Szabó Ervin. *Kortárs*, (11): 1750–1762.
- Litván György–Varga F. János (szerk.) 1982. *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest: Magvető
- 1990: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest: Magvető
- Kende Péter 1999. Godot-ra várva. Jászi Oszkár ajánlásai és reményei kilencven év távlatából. *Világosság*, (3): 11–22.
- Kupa László 1996. *Pulszky Ágost bölcselete*. Budapest: Seneca
- Moór Gyula 1921. Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, (1): 17–40.
- Nagy Endre 1977. Pulszky Ágost társadalom- és államtana. *Szociológia*, (2): 207–213.
- Nagy J. Endre 1993. Lehet-e tudományos világnézet? Pikler Gyula értékmentes jog-szociológiája. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 33–60.
- 1993. Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 61–88.
- 1993. A Durkheim-sokk. Jászi találkozása az új szociológiával. In: N. J. E.: *Eszme és valóság*. Budapest: Pesti Szalon, 89–101.
- Navracsics Tibor 1991. Somló Bódog államelmélete. *Valóság*, (7): 16–27.
- Remete László–Litván György (szerk.) 1970. *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. k. Folyóiratok 1900–1919*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatócsoport–Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- (szerk.) 1975. *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 2. k. Folyóiratok 1900–1919*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatócsoport–Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

- Saad József 2000. Mire való ez az új tudomány? In: *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 372–385.
- Sárkány Mihály 1977. Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia*, (4): 516–521.
- Seres László 1970. Pozitivisták társadalombölcészete Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára. *Magyar Filozófiai Szemle*, (5): 936–954.
- Somló Bódog 1905. Méray kultúrfiziológiája. *Husadik Század*, 6. é. 1. k. 310–324.
- 1906. Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. *Husadik Század*, 7. é. 1. k. 369–381.
- Pikler Endre 1938. Pikler Gyula életműve. *Századunk*, 13. é. 53–71.
- Szabó Imre 1973. *Pikler Gyula*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Zsigmond Gábor 1977. Pulszky Ágost etnológiai munkássága. *Szociológia*, (2): 196–201.
- 1977. Somló Bódog és a magyar etnológia. *Szociológia*, (4): 508–515.